

Гоманюк М.А. Економічна поведінка дітей-літературних персонажів. Перспективи контент-аналізу художніх текстів / Матеріали I Всеукраїнської науково-практич. конф. [«Суспільні проблеми сучасної соціології та соціальної роботи»], (Херсон, 14 березня 2014 р.) М-во освіти і науки, Херсонський інститут Міжрегіональної академії управління персоналом. – Херсон: МАУП, 2014. – С. 136-146

УДК 316+330+82-3

Гоманюк Микола Анатолійович
кандидат соціологічних наук
Херсонський державний університет

ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ-ЛІТЕРАТУРНИХ ПЕРСОНАЖІВ. ПЕРСПЕКТИВИ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ

У статті надано результати аналізу художніх текстів стосовно моделей економічної поведінки дітей та описуються методичні напрямки соціологічної роботи з літературними текстами. Автор з'ясовує один з типових соціальних портретів дитини, як суб'єкта економічної поведінки, розглядаються окремі її моделі, умови та соціальний контекст.

Дитинство, як соціальний феномен, зацікавило науку не так давно. Адже відомо, що протягом сторіч поняття «дитина» вживалось не у віковому, а в соціальному розумінні, тобто характеризувало підлеглість статусу людини, і пов'язувалось насамперед з родовими відносинами (Аріес, Пламб) [1]. В художніх творах, зокрема в живописі, діти (за винятком хіба що немовлят) зображались як маленькі дорослі – в дорослому одязі, з дорослими обличчями, з пропорціями тіла як у дорослих. І тільки в добу Просвітництва дитинство було признано окремим автономним явищем. Відповідно до цього вперше в художній літературі, образотворчому мистецтві персонажі-діти (в сучасному розумінні) з'являються саме в другій половині XVIII ст. Але ці твори навантажені переважно суб'єктивним філософським і педагогічним змістами. Соціолога мають зацікавити твори реалістів XIX-XX ст. Адже вони є носіями якщо не «архівного», то, принаймні, максимально наближеного до дійсності матеріалу, тобто можуть використовуватися як тексти. В сучасній соціологічній літературі часто з'являються праці присвячені аналізу нетрадиційних носіїв соціологічної інформації – листів, щоденників, чуток, анекдотів та ін., де під кутом зору автора, як в краплині води віддзеркалюється епоха (Н.Н.Козлова, І.С.Кон, та ін).

Сприймаючи дитинство як автономну систему ми маємо легітимізувати за дитиною її прояви соціального-гендерні стосунки, економічне життя, участь у формальних і неформальних групах і, навіть, політичну поведінку.

Яку інформацію надає соціологічне дослідження обраних художніх текстів? Це соціально-демографічні данні, відомості про соціальне походження дитини (приналежність до родини, страти, місце і час народження), місце, де відбувались події (країна, тип населеного пункту (місто-село), установа), соціальне оточення (родина, товариші, колеги), час написання й видання твору, характер економічних дій (торгівля, виробництво товарів і послуг) і мотиви економічної поведінки (матеріальна винагорода, потреба в спілкуванні, бажання зайняти відповідне місце в колективі та ін.). Перелічені сюжети можна аналізувати згуртовуючи їх в репертуарні кластери і досліджуючи згадування в різних джерелах. При цьому знаходяться типові комбінації, що має свідчити про наявність ймовірних взаємозв'язків між переліченими сюжетами.

Серед проаналізованих творів: «Мертві душі» М.Гоголя, «Нариси бурси» М.Пом'яловського, «Пригоди Тома Сойєра» М.Твена, «Республіка ШКІД» П.Пантелєєва і Г.Белих, «Ночувала золота хмаринка» А.Приставкіна, «Записки про Шерлока Холмса» К.Дойля, «Біліє вітрило одинокі» В.Катаєва, «Карбованець» А.Аверченко, «Облога» М.Тютюнника, «Вчителька французької» В.Распутіна та ін.

Дослідження економічної поведінки дітей, описаної в художніх творах, можливе за допомогою наступних якісних методів:

1. Case study або дослідження окремої спільноти використовується, у нашому випадку, як поле дослідження унікального об'єкту в сукупності його взаємозв'язків.
2. Історичне дослідження надає можливість вивчення поведінки дітей в контексті соціальних умов певної історичної доби, її соціальні зміни. Особливість даного напрямку – відношення до автора твору, як до інформанта-очевидця історичних подій.
3. Біографічний метод також може застосовуватись, адже у багатьох випадках описується панорамна історія життя людини. І аналіз соціально-психологічних особливостей розвитку героя саме в дитинстві часто займає суттєву позицію в його життєпису. Достатньо пригадати «Бодлер» Ж.-П.Сартра, «Мертві душі» М.Гоголя, «Обломов» А.Гончарова, «Фінансист» Т.Драйзера. Біографічні згадки у своєї сукупності можуть стати і предметом аналізу «колективного досвіду проживання» певної соціальної ситуації. Порівняльний аналіз великої кількості аналогічних подій – основа для опису соціальної проблеми, яка вимальовується за схожими обставинами і діями, за загальною соціальною практикою героїв. Такий методологічний підхід дозволяє типологізувати

характерні моделі соціальної поведінки в схожих ситуаціях, конструювати типи культурних орієнтацій і стилів життя [4].

При використанні перелічених методів слід застосовувати і специфічні методи аналізу якісних даних:

1. Ілюстративний метод – емпіричні данні використовуються, щоб проілюструвати або підкріпити теорію. За допомогою цього метода теорія застосовується до конкретної історичної епохи або соціальної ситуації описаної в художньому тексті. При цьому теорія є “відкритою скринькою”, а дослідник дивиться, які данні можуть бути зібрані, щоб їх заповнити. Факти в “скриньках” підтверджують або спростовують теорію, яку «якісник» використовує як інструмент, придатний для інтерпретації соціального світу. Можливе використовувати двох варіантів ілюстративного метода. Один показує як теоретична модель пояснює окремі випадки, а другий (паралельна демонстрація), співвідносить згадані факти, описані в різних творах, щоб довести, що теорія може застосовуватися до них усіх. Наприклад, будується модель умов, в результаті яких дитина стає суб’єктом підприємницької діяльності, а потім збираються факти, що ілюструють, як працює ця модель в різних країнах, в різні часи.
2. Метод згоди / відмінності Д.Мілля – проводиться аналітичне порівняння під час аналізу у якісних даних. Дослідження починається не з використання “порожніх скриньок” які треба заповнити деталями, як в ілюстративному методі, а, навпаки, з розвитку ідеї про взаємозв’язки, що повторюються, виходячи з попередніх теорій або індукцій. При цьому звертається увага на типові ситуації, які не обмежені специфічним середовищем і не відбувається пошук універсальних законів, а тільки повторення в рамках соціального контексту. Наприклад, встановлюється зразок економічних відносин учнів в тотальних навчальних закладах СРСР (інтернатах, колоніях, дитячих домах).
3. Ілюстративний метод і аналітичне порівняння можна доповнити використанням ідеальних типів М.Вебера. При цьому дослідник може розвинути ідеальний тип економічних відносин дітей, а потім порівняти з ним специфічні випадки [2].

В даній статті використовуватимуться елементи перелічених методів, приводяться приклади їх застосування. Формування особистості Чікіова простежується М.Гоголем з дитинства. *«Жизнь при начале взглянула на него как-то кисло-непроядно, сквозь какое-то мутное занесенное снегом окошко: ни друга, ни товарища в детстве! Отец, больной человек ... всегда суровый голос...однообразие труда...краюшка уха его [Чікіова] скручиваась очень больно: вот бедная картина первоначального его детства»*. Батьки Чікіова – бідні дворяни, які не в змозі забезпечити дитину ані матеріальними, ані духовними благами у відповідності їх стану, ані батьківською теплом і турботою. Батько його незабаром помирає, залишивши

незначну суму грошей, а мати взагалі не згадується. *«При расставании слез не было пролито из родительских глаз..., и с тех пор уже никогда он больше его не видел».* Навколо дитини утворився своєрідний вакуум, в результаті неузгодженості приписаного статусу (дворянин) і реального становища у суспільстві. Заповненню цього вакууму сприяв «большой ум... со стороны практической». Відсутність матеріальної допомоги з боку батьків почала компенсуватись власною економічною активністю. *«Его угощали, а он их не только никогда, но иногда, припрятав полученное угощение, потом продавал им же. Еще ребенком он умел уже отказывать себе во всем. Из данной отцом полтины не издержал ни копейки, напротив – в то же год уже сделал к ней приращение, показав оборотливость почти необыкновенную: слепил из воску снегиря, выкрасил его и продал очень выгодно. Потом в продолжении некоторого времени пустился на другие спекуляции, именно вот какие: накупивши на рынке съестного, садился в классе возле тех, которые были побогаче, и как только замечал, что товарища начинало тошнить...он высовывал ему из-под скамьи будто невзначай угол пряника или булки и, раззадоривши его, брал деньги, соображаясь с аппетитом. Два месяца он провозился у себя на квартире без отдыха около мыши, которую засадил в маленькую деревянную клеточку, и добился, наконец, до того, что мышь становилась на задние лапки, ложилась и вставала по приказу, и продал потом ее тоже очень выгодно. Когда набралось денег до пяти рублей, он мешочек зашил и стал копить в другой».* Роздивимось ще декілька прикладів аби створити «теоретичну скриньку», щоб потім доповнювати її фактами.

Неабиякий підприємницький хист виявляє і твенівський Том Соєр. Він обмінює свої дитячі “скарби” на білети, які видавались учням недільної школи за вивчені ними біблійні вірші. За певну кількість білетів учень нагороджувався Біблією, що було визначною подією не тільки у шкільному житті, а й в житті всього міста. Розпочавши з обміну “лакрицы и рыболовного крючка” на один жовтий білет Том продовжує свої дії тим, що *«поменял два белых шарика на три красных билетика и еще отдал несколько безделушек – за пару синих. Он подстеригал входящих мальчиков и скупал у них билетики различных цветов.»* В результаті Том урочисто одержує подарунок. За надане хлопцям право побілити паркан власного будинку (що було покаранням для нього) Том отримує своєрідну платню: *«совсем нового бумажного змея», «дохлую крысу на длинной веревочке, чтобы удобнее было эту крысу вертеть», «двенадцать алебастровых шариков, обломок зубной «гуделки», осколок синей бутылки, чтобы глядеть сквозь нее, пушка, сделанная из катушки для ниток, ключ, который ничего не хотел отпирать, кусок мела, стеклянная пробка от графина, оловянный солдатик, пара головастика, шесть хлопушек, одноглазый котенок, медная дверная ручка...».* Щодо соціального положення героя згадується, що він був сиротою, разом з

молодшим братом виховувався тіткою; мешкав у невеличкому містечку; відвідував загальноосвітню і недільну школи.

У розділі «Великий лихвар» «Республіки ШКІД» головним героєм виступає Слайонов – один з вихованців дитячого будинку-школи для безпритульних дітей. Шахрайство Слайонова починається з того, що він, користуючись напівголодним станом своїх «колег», вимінює свій не з'їдений за обідом менший шматок хліба на більший. « - Я тебе дам свою пайку хлеба сейчас. А за вечерним чаем ты мне отдашь свою... - Ишь ты, гулевой. За вечерним чаем хлеба по четвертинке дают, а ты мне сейчас осьмушку всучиваешь... Но голод был сильнее благоразумия, и голод победил. – Давай. Черт с тобой! – закричал Кузя, видя как Слаенов заворачивает в зал.». Таким чином Слайонов створює початковий капітал, а далі все розгортається в геометричній прогресії. «На другой день у Слаенова от утреннего чая оказались две лишние четвертки. Одну он дал опять в долг голодным Савушке и Кузе, другую у него кто-то купил из первого отделения. То же случилось в обед и вечером, за чаем. Доход Слаенова увеличивался. Через два дня он уже позволил себе роскошь – купил за осьмушку хлеба записную книжку и стал записывать должников, количество которых росло с невероятной быстротой.». Згодом Слайонов розпочав обмінювати хліб на цукор, ковбасу, ласощі; грати в карти на пайки (причому завжди вигравав) і тим самим збільшувати своє багатство; завів собі «охорону», «комерційних агентів» і, навіть, «раба». Закінчив він свою кар'єру плачевно – розлючене шкільне братерство відлупцювало «хлебного короля» позбавивши його запасів.

У “Нарисах бурси” Помяловського також є згадування “підприємців” – Єлпахі та Азінуса. «Азинус был сыном заштатного пономаря, горького пьяницы, жившего подаянием. Мать Азинуса, бедная старуха, забитая своим мужем, перслала своего сына в училище с одним дальним своим родственником...Родственник привез Азинуса, тогда еще осьмилетнего мальчика, на огромный двор училища и пустил его на волю божью отыскивать самому себе науку. ... Главными его занятиями были чет и нечет, юла, три листика, мена ножами и тому подобные коммерческие игры бурсы. Он сделался настоящим цыганом училища, променивая и выменивая, продавая и покупая что угодно.» Звідки взявся у бурсі Єлпахі і хто його батьки не згадується. Приводиться тільки опис його економічної діяльності – «...торговал пряниками и леденцами, отчего получал немалую выгоду, потому что покупал фунтами, а продавал по мелочи». Цікаве також описання бурсацької “валюти” – «В училище была своя монета – костяшки от брюк, жилетов и сюртуков. За единицу принималась однодырочная костяшка; две однодырочные равнялись одной четырехдырочной, или паре, пять пар куче, или грошу, пять куч великой куче. Костяшки имели цену, определенную раз навсегда, и во всякое время за пять пар можно было получить

грош. Огромное количество костяной монеты обращалось в бурсе. Ею платили при игре в юлу и в чет-нечет. Бывали владельцы сотни великих куч и более; их можно было узнать по тому, что они всегда держат руку в кармане и роются там в костяном богатстве. Употребление костяной монеты породило своего рода промышленников, которые по ночам обрезают костяшки на одежде товарищей.»

Таким чином вимальовується соціальний портрет суб'єкта економічної поведінки, моделі, умови і “декорації”, тобто соціальний її контекст. Відповідно до цього:

1. Описані персонажі є діти-сироти або походять з неблагополучних сімей.
2. Всі описані в економічному контексті діти є особами чоловічої статі.
3. Характер економічних дій: торгівля (спекуляція), комерційні ігри, обмін, надавання позик. Характерним і специфічним є використання специфічної «валюти»: “костяшек”, воскового снігура, щура на мотузці і т.д.
4. Економічна поведінка відбувається у більшості випадків у міських навчальних закладах, частіше закритого типу.
5. Мотиви включення в економічне життя: дефіцит продуктів харчування, жадоба слави, визнання, прагнення до накопичення. Рівень матеріальної забезпеченості сім'ї визначає характер мотивації економічної поведінки дітей: для дітей з бідних сімей підприємництво є інструментальною цінністю.

Таким чином сутність висунутої гіпотези можна образно визначити однією фразою: “Перлина, красою якої ми насолоджуємося, це лише результат хвороби моллюска.” Ідеальним типом дитини-літературного персонажа, суб'єкта економічної діяльності є міський хлопець-сирота, що навчається в навчальному закладі і має в своєму «економічному арсеналі» і «дорослі» моделі економічної поведінки і специфічні «дитячі» (з використанням «символічних цінностей»).

Згідно методиці ілюстративного метода спробуємо доповнити фактами “скриньку” висунутої теорії. Безпритульні лондонські діти й підлітки працюють на Шерлока Холмса слідкуючи за злочинцями або збираючи необхідну інформацію у повістях Конан Дойля. Головний герой распутинської “Вчительки французької”, живучи самостійно і навчаючись у місті, заробляє гроші, граючи з хлопцями в дитячу гру на гроші. Брати-близнюки з повісті Приставкіна “Ночувала хмаринка золота”, вихованці дитячого будинку, годуються сметаною, яка залишається на стінках хлібини з якої було виїдено середину, після того як вони начебто хотіли її купувати, а потім повертали торговці на базарі. (Цім вони нагадають хлопчика, простотою якого захоплювався Діоген Сінопський в творах Діогена Лаерція.).

Що стосується історичного аспекту, то слід акцентувати увагу на те, що всі вище означені твори були написані починаючи з середини XIX ст. в різних країнах: Російська

імперія, США, СРСР, Велика Британія. Але запропонований тип не має яскраво виражених культурних відмінностей – ані час, ані місце подій не вносять в нього суттєвих коректив.

Наведений матеріал свідчить про те, що в реалістичній художній літературі в економічному контексті досить широко використовується описання дітей з ознаками запропонованого типу. Про що це свідчить? Про прагнення авторів творів привернути суспільну увагу до існуючої проблеми чи про наявність об'єктивних закономірностей? Про можливість існування “модних” сюжетів в літературі чи про характер потреб читачів? Поки що можливо зробити висновки в локальному масштабі, тобто погодитись з існуванням такого типу. І запропонувати далі продовжувати вивчати художньо-літературні джерела як соціологічні тексти за допомогою перелічених та інших методів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кон И.С. Ребенок и общество / Кон И.С. – М.: Наука, 1988. – 270 с.
2. Ньюман Н. Неопросные методы исследования / Ньюман Н. // Социологические исследования, 1999. – №12. – С.101-113
3. Татарова Г.Г. Методология анализа данных / Татарова Г.Г. – М.: NOTA BENE, 1999. – 212 с.
4. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования / Ядов В.А. – М.:Добросвет, 1999. – 595 с.